

EXCLUSIÓ SOCIAL I DIVERSITAT CULTURAL A L'ESCOLA

Francesc Carbonell i París

L'any 1996 la UNESCO publicava el conegut informe *Educació: hi ha un tresor amagat a dins*¹, encarregat a un grup de reconeguts experts internacionals, coordinat per Jacques Delors. Com és ben sabut, s'han resumit gairebé en format d'eslògan les conclusions d'aquell informe, amb una metàfora arquitectònica que ens parla dels *quatre pilars de l'educació del segle XXI*, els quals serien: *aprendre a conèixer, aprendre a fer, aprendre a conviure i aprendre a ser*.

Aprendre a ser ens remet, especialment a nosaltres els educadors, a la necessitat d'acompanyar en els seus processos de construcció identitària al nostre alumnat principalment en l'edat de l'adolescència.

Aprendre a ésser en un context multicultural és especialment complicat quan aquest multiculturalisme està traspasat per relacions d'exclusió. Aquestes relacions dificulten enormement tant la consolidació d'una autoestima positiva i saludable, com assolir el repte d'*aprendre a conviure*, que és el quart dels pilars de *l'informe Delors*.

No obstant això, amb freqüència veiem com en alguns centres educatius, en plantejar-se activitats per ensenyar a conviure, desenvolupen una sèrie d'activitats *d'interculturalisme folklòric* que tenen com objectiu únic l'educació per a la tolerància cap als que són *diferents*, amb un l'eslògan si no *naïf*, al menys excessivament simplista: *la diversitat ens enriqueix*. Crec que, sense proposar-s'ho, quan aquestes activitats estan basades en una tolerància etnocèntrica, corren un alt risc de contribuir a desenvolupar encara més l'anomenat *racisme diferencialista*. Sense reconèixer explícitament en l'altre la seva igualtat en dignitat, sense el reconeixement dels seus drets sociopolítics bàsics, no hi ha diàleg intercultural possible.

Com he argumentat ja en altres ocasions², si volem plantejar-nos un projecte d'educació cívica intercultural per a un centre educatiu concret, es fa indispensable atendre a la diversitat cultural de la nostra comunitat educativa, sí; però encara més, i abans que tot, cal atendre educativament als processos d'exclusió social que l'afligeixen, a les seves causes, a les seves vinculacions amb la diversitat cultural i a les seves manifestacions i repercussions educatives. Per això crec que han de ser dos els eixos bàsics que han de contemplar-se per al desenvolupament d'un projecte d'educació intercultural: a) *l'educació en (i per) a la igualtat*; i b) *l'educació en el (i per al) respecte a la diversitat*.

¹ DELORS, Jacques et Al. (1996): *L'éducation, un trésor est caché dedans. Rapport à l'UNESCO de la Commission internationale sur l'éducation pour le vingt et unième siècle*. Paris: Ed UNESCO

² CARBONELL, F. (2002) : "Per a una educació obligatòria de qualitat: obstacles i eines" en *Quaderns de Pedagogia*. Núm 315. Ed. CISSPRAXIS, S. a. Barcelona

L'educació en i per a la igualtat

L'objectiu prioritari d'un ensenyament obligatori hauria de ser corregir les desigualtats entre els infants, ocasionades pel fet d'haver nascut en un nivell social determinat, de manera que garantís la màxima equitat d'oportunitats de tots els ciutadans en acabar l'esmentat ensenyament obligatori. En canvi, l'objectiu principal i gairebé exclusiu de molts centres és, lamentablement, el de preparar eficientment per als cicles educatius posteriors; objectiu sens dubte important, però que, del meu punt de vista, en la fase d'educació obligatòria hauria de passar a un segon lloc.

Sabem que només el 68% dels alumnes acaba adequadament l'ESO³, o sigui, que tres de cada deu alumnes no aconsegueixen assumir adequadament els objectius prevists en l'escolarització obligatòria, la qual cosa suposa *deu punts més que la mitjana de la Unió Europea*. A més, el *fracàs escolar s'acarnissa* en els més febles. Segons diversos estudis, tant en el col·lectiu gitano⁴ com en els infants estrangers⁵ aquest fracàs escolar és el doble del que correspon al total de la població.

Ens sembla doncs molt important aquesta matisació: el que ha d'exigir-se no és *només* la igualtat en l'accés a l'educació lluitant per exemple contra l'absentisme escolar; sinó la *igualtat en l'adquisició de les competències bàsiques* suficients i necessàries per a poder viure i convida en societat amb autonomia i dignitat. Entenc que hem de fer-ho (a més de per raons ètiques) perquè ens ho ordena, especialment a les institucions públiques, tant la Constitució (art 9.2) com el nostre Estatut d'Autonomia (art 8.2). Per a això s'imposa una revisió del concepte d'*equitat d'oportunitats*, en el sentit que no ha de consistir en *donar a tots el mateix*, ni tan sols en *donar a cadascun segons les seves capacitats*, sinó en **donar a cadascú segons les seves necessitats**, al menys en els centres sostinguts amb recursos públics i durant el període d'escolarització obligatòria.

Per a aconseguir una educació *en i per a la igualtat* com la que postulem, l'objectiu prioritari ha de ser **reduir els factors de discriminació negativa**, entre els quals destaquem els següents:

1. Ampliar els recursos que es destinen a l'educació.

La millora de l'equitat del nostre sistema educatiu ha de començar amb una ampliació important dels recursos que es destinen a l'educació. La despesa pública espanyola en educació, pel que fa al PIB, està molt per sota de la mitjana comunitària⁶, tot i representar quasi el doble de la de Catalunya (que és una de les tres CC AA espanyoles que menys pressupost dedica a l'educació). L'absència per part dels darrers governs conservadors, tant a l'Estat com a Catalunya, d'una política educativa que atengui a l'escolarització de l'alumnat d'origen immigrat, de manera que no es concentri gairebé exclusivament en l'escola pública, ja posa de manifest, segons diversos autors, la seva tolerància davant els mecanismes de segregació social dominants.

³ PEDRÓ, F. (2003): "Una perspectiva comparativa sobre la qualitat de l'ensenyament a Espanya" En NAVARRO, V. (Coord) (2003): *L'estat de benestar a Espanya*. Consulta en la web en: <http://www.vnavarro.org/publiclib.htm>

⁴ AA.VV. (1999): *El poble gitano i l'educació. Document per al debat*. Document de treball multicopiat.

⁵ FULLANA, J.; BESALÚ, X. i VILÀ, M. (2003): *Alumnes d'origen africà a l'escola*. CCG Edicions. Girona.

⁶ CALERO, J. I BONAL, X. (2003): "El finançament de l'Educació a Espanya" En NAVARRO, V. (Coord.) (2003) obra citada

2. Regular l'interès legítim dels pares en elegir centre educatiu.

Molt s'ha escrit i s'ha debatut sobre els processos de ghetització escolar, sobre les *concentracions artificials* d'alumnes immigrants en determinats centres públics. Davant qualsevol intent de corregir aquestes tendències ghettizadores, sempre ens hem estavellat contra el mateix argument: el dret dels pares a elegir centre docent. Però fins la recent promulgació de la LOCE, que en el seu article 3b reconeix el dret *a la lliure elecció del centre*, semblava clar, en opinió d'experts catedràtics constitucionalistes⁷, que no tenia cap base legal aquest pretès dret dels pares a elegir entre diferents centres sostinguts amb fons públics. Hauria d'aprofitar-se la moratòria en l'aplicació de la LOCE decretada a partir del canvi de govern esdevingut amb les eleccions de 14 de març del 2004, per a corregir els aspectes més favorables a la discriminació i al foment de l'exclusió que conté aquella nefasta llei. Cal aprofitar aquesta ocasió per a regular *l'interès legítim* (i no *el dret*) dels pares en escolllir centre educatiu, de manera que els interessos particulars no puguin anar en contra de l'interès general d'acabar amb els mecanismes que fomenten i perpetuen la desigualtat.

3. Primar les escoles integradores, híbrides.

Les millors escoles europees, a la vista dels resultats que obtenen, són les escoles nòrdiques. En opinió de diversos autors, part del seu èxit radica precisament que en molts d'aquells països només existeix l'escola pública durant el període d'escolaritat obligatòria, i les classes socials privilegiades fan molta pressió per a assegurar-se que siguin escoles de qualitat.

Per a aconseguir l'equitat d'oportunitats caldria que fos totalment gratuït el període de l'educació obligatòria en tots els centres educatius, i caldria primar (amb més i millors recursos, amb serveis complementaris, etc.) a les escoles que acceptin de ple assumir el repte de la hibridació social, de la diversitat cultural, siguin públiques o privades concertades.

4. Evitar els factors de discriminació negativa en els criteris sobre el desenvolupament de l'escolarització.

Sembla estar clarament demostrat⁸ que sota la coartada d'uns estudis més adaptats a les necessitats individuals dels alumnes, el que es fa amb els anomenats *itineraris*, i les repeticions de cursos és segregat i discriminar als menys afavorits socialment. En general i segons aquests estudis, aquests criteris no ajuden, al contrari, als alumnes en risc d'exclusió social. A igualtat de competències, els alumnes d'origen social modest són "orientats" cap als itineraris de menys prestigi social. Perquè un d'aquests alumnes sigui orientat cap als itineraris millor considerats, ha de demostrar, en general, competències superiors a les dels seus companys de classes socials més afavorides.

Tornem a referir-nos als països nòrdics d'Europa, que obtenen millors nivells de qualitat educativa i d'equitat en l'adquisició de competències bàsiques, ja que no deixa de ser significatiu que hagin de-

⁷ Veieu sobre aquest tema els articles d'Eliseo Aja. en el llibre CARBONELL, F (coord.) *Educació i immigració. Els reptes educatius de la diversitat cultural i l'exclusió social*, així com també en AJA, CARBONELL, IOE, et al. (1999): *La immigració estrangera a Espanya*. Ed. Fundació "la Caixa" Barcelona; que pot consultar-se en la web: http://www.estudios.lacaixa.com/webes/estudis.nsf/wurl/pfes001cos_esp

⁸ CRAHAY, M. (2000): *L'école peut-elle être juste et efficace?* Ed. De Boeck Université. Brussel·les

signat com "estructura única" el període educatiu que va aproximadament des de l'inici de l'educació primària fins al final de l'ESO. Durant aquest període en aquests països: a) no hi ha itineraris diferenciats, b) tots els alumnes promocionen de curs automàticament sense repetir mai curs, c) l'educació especial està integrada en el sistema educatiu ordinari i d) pràcticament no existeix l'escola privada. És a dir: han eliminat gran part dels factors de discriminació negativa.

5. Evitar els factors de discriminació negativa en els criteris sobre els grups d'aprenentatge.

Els estudis citats anteriorment també deixen clar que l'homogeneïtat dels alumnes no facilita per sí mateixa l'obtenció de millors resultats. És un greu error organitzar distints subgrups en funció de les capacitats de l'alumnat, evitant els *grups heterogenis*, i en canvi, té greus repercussions en els alumnes en risc d'exclusió. Els grups homogenis d'alumnes estrangers d'incorporació tardana, que agrupem en *classes d'acollida* o en *tallers d'adaptació escolar*, segons com s'organitzin, constitueixen també agrupacions homogènies que mereixen la mateixa valoració anterior.

Conclouen la major part dels investigadors que, des del moment que es constitueixen itineraris distints o grups homogenis, es dona *un valor social* jerarquitzat a cada grup i l'ensenyament s'imparteix en funció del prestigi i del *valor social* atribuït a cada grup. És per aquesta raó que aquestes organitzacions educatives, a la pràctica, són contràries a l'equitat i a la igualtat de oportunitats, reforçant encara més l'exclusió.

6. Implementar les estratègies que garanteixen aprenentatges eficients.

Sabem que no existeixen receptes magistrals que puguin aplicar-se indiscriminadament a qualsevol centre educatiu. Cada realitat institucional, cada barri, cada comunitat educativa requerirà posar l'accent i els matisos de manera diferenciada, recolzant-se en els seus punts més forts, però creiem que pot ser d'utilitat revisar algunes estratègies que la investigació i l'experiència ens mostren com més favorables per a assolir els aprenentatges per part de tots els alumnes com per exemple: a) tenir en compte els principis bàsics per a un aprenentatge eficient; b) generalitzar les tècniques d'aprenentatge en grups flexibles, per projectes, en grups cooperatius, etc.; i c) implementar i estendre les estratègies de formació-reflexió-acció en els equips de professorat.

L'educació en i per al respecte a la diversitat.

Per molt que reivindicuem la laïcitat dels centres sostinguts amb fons públics, no poden ser-nos indiferents ni els continguts culturals familiars, ni la seva identitat ètnica, ni tan sols les seves conviccions. He esmentat anteriorment que els estudis realitzats en el nostre país conclouen que és el doble el percentatge del fracàs escolar dels infants de famílies pertanyents a col·lectius culturalment minoritaris, respecte al total de la població. Crec que el trencacolls major de molts alumnes immigrants, no és tant enfrontar-se a la dificultat que suposa l'aprenentatge d'una llengua nova i uns continguts curriculars determinats, sinó **la impossibilitat de dotar de sentit aquests aprenentatges i el context en que aquests aprenentatges es realitzen**. Comparteixo l'afirmació que cal fugir dels particularismes i dels comunitarismes a l'hora d'organitzar *l'escola pública*, però de la necessitat de situar les variables culturals en el seu

lloc, no es desprèn que calgui ignorar la transcendència de la cultura familiar, i de les dinàmiques socials d'acceptació o rebuig de la mateixa, en els resultats escolars i en els processos educatius.

Em limitaré a esbossar a grans traços algunes prioritats i estratègies que al meu entendre són bàsiques per a educar aquest respecte a la diversitat i en unes relacions interculturals simètriques.

1. Partir de la convicció que som més iguals que diferents.

Un dels principals dèficits que presenten moltes de les propostes d'educació intercultural existents és el seu reiterat oblit dels condicionants sociopolítics a que estan subjectes tant aquestes propostes educatives com el fet intercultural en si mateix. Per això creiem en tot cas cal subratllar emfàticament que **som més iguals que diferents**. És moltíssim més important allò que ens fa iguals en dignitat que tot el que ens fa diferents. Només des de la igualtat és possible el diàleg. Només és possible el diàleg intercultural des del reconeixement d'igual dignitat humana i iguals drets cívics, polítics i socials en l'altre. D'aquí el nostre interès a dedicar tota la primera part d'aquest article a subratllar el primer objectiu d'un projecte d'educació cívica intercultural: educar en i per a la igualtat, disminuint al màxim tots els factors de discriminació negativa.

2. Revisar a fons el concepte d'integració.

Se suposa que el que pretén una educació intercultural és aconseguir una societat cohesionada, integrada, sense exclosos ni conflictes greus de convivència, capaç de respectar la diversitat cultural interna. És per això que creiem que qualsevol proposta d'educació intercultural ha de començar per definir de manera unívoca i explícita què entenem per **integració**, sense cometre l'error de prendre la part pel tot, com sol succeir, quan només s'atén als aspectes culturals i no es tenen en compte les interrelacions entre les dimensions cultural, política, econòmica i social.

La integració dels immigrants extracomunitaris i dels grups minoritzats, es confon massa sovint amb la seva *obligació d'adaptar-se*, una adaptació que duu implícita la submissió. Aquesta opinió, molt generalitzada, influeix poderosament en la construcció de la ideologia i de les actituds i valors que es transmeten en les escoles. En canvi, la integració cal *construir-la* dia a dia amb l'exercici, per part de tots, de la solidaritat i la voluntat de negociació, amb la lluita contra tota forma d'exclusió i per a una veritable igualtat d'oportunitats i de drets cívics i polítics. La integració cal veure-la més com un procés que com un punt d'arribada. Un procés d'alliberament col·lectiu dels mecanismes d'exclusió vigents, en el qual tots participem, activa o passivament, i hi tenim les nostres responsabilitats.

3. Revisar les actituds necessàries per a una relació intercultural positiva.

Per a tots és una bona norma de comportament, però especialment per a l'educador intercultural, aprendre a assumir la pròpia ignorància, abans que deixar-se dur pels prejudicis o per precipitades interpretacions de la realitat. Pot ser convenient que els educadors i educadores s'informin i es formin, per exemple, sobre el concepte de l'espai i del temps en altres cultures, sobre el concepte de l'honor, de l'autoritat, dels rols i els estatus, sobre la proximitat, o el sentit dels espais públics o privats, sobre el que es pot o no es pot fer segons el moment, i sobre tantes altres coses. Però aquesta formació té molts riscos ja que pot consolidar estereotips, o pot dur a generalitzacions i conclusions errònies en

atribuir a unes persones concretes elements culturals que els són aliens, o que són anacrònics, propis de generacions anteriors. Hem de recordar amb freqüència que *la diversitat intragrupal pot ser molt més significativa, més rellevant que la diversitat intergrupala*. És a dir: que poden ser més distintes dues famílies gitanes entre si que una d'elles respecte a una família paia.

Cal exercitar l'empatia, el saber *ficar-se en la pell de l'altre*, per a després ensenyar aquesta habilitat social, indispensable per a les relacions interculturals, als nostres alumnes. Aquesta empatia exigeix saber prendre distància d'un mateix, saber *descentrar-se*, com han dit alguns teòrics del interculturalisme. Partir de la base d'acceptar les diferents formes d'ésser i de pensar, no vol dir acceptar tots els comportaments, que han d'estar limitats per les normes i les lleis consensuades en comú.

Abans d'iniciar un projecte d'educació cívica intercultural i emancipadora en un centre educatiu caldrà tenir presents quatre consideracions prèvies:

- 1.. És necessari prendre consciència i reconèixer l'existència d'actituds excloents i discriminatòries injustificables cap als membres de determinats col·lectius, probablement, en nosaltres mateixos, professors i alumnes.
 - 2n. Cal adonar-se de la transcendència d'aquestes actituds en la producció, el manteniment i la reproducció de les injustes estructures d'estratificació social vigents.
 - 3r. Convé identificar els supòsits, mecanismes i processos mitjançant els quals pretenem legitimar aquelles actituds excloents i les desigualtats socials, precisament sobre la base de la diversitat cultural, fent, en definitiva, als marginats, responsables de la seva marginació.
 - 4t. Hem d'esforçar-nos per canviar en nosaltres i en el nostre alumnat aquelles actituds generadores (o còmplices) dels processos d'exclusió, per actituds de compromís i implicació personal en el reconeixement de la igualtat, de fet i de dret, de tots els humans, amb l'objectiu de trencar la injustícia actual que condemna a la misèria, ja abans de néixer, a la major part dels éssers humans, alguns d'ells conciutadans nostres.
4. Millorar l'autoestima i el reconeixement de l'altre.

És necessari una anàlisi crítica i una revisió del programa d'acció tutorial del centre, en la línia de facilitar a l'alumnat competències socials bàsiques i el que alguns han denominat *alfabetització emocional*. Incidir, quan calgui amb l'assessorament d'especialistes, en els problemes d'autoestima, amb especial atenció -però no exclusivament- quan es donen en l'alumnat dels col·lectius minoritzats.

També caldrà disposar de tècniques, estratègies i models d'intervenció en l'acompanyament educatiu del procés de construcció identitària. Un procés que si ja és difícil per a qualsevol adolescent, presenta dificultats afegides en contextos multiculturals, quan hi ha contradiccions entre els valors de casa i els de l'escola, i encara més quan incideix la variable del risc d'exclusió social. Convé també estar atents i ser respectuosos amb els difícils processos d'aculturació, de manera especial en els i les adolescents estrangers d'incorporació tardana (respectar els ritmes, els *dols migratoris*, les sovint necessàries "reculades", saber estar a prop respectant tant el dret a la diferència com el dret a la indiferència, etc.)

Mitjançant xerrades, tutories, crèdits variables... l'alumnat ha de conèixer de forma autocrítica els mecanismes i nivells de construcció del rebuig a la diversitat (etnocentrisme, estereotips, prejudicis, homofòbia, islamofòbia, xenofòbia, racisme....) i la forma d'identificar-los en un mateix, desactivar-los i progressivament eradicar-los.

5. Aprendre a conviure i a gestionar els conflictes interpersonals.

Les característiques de la societat actual ens obliguen a engegar programes i campanyes específiques d'educació per a la complexitat social i la gestió dels inevitables conflictes que aquesta complexitat genera, amb especial atenció a la flexibilitat i la capacitat d'adaptació a situacions noves, a l'imprevist, a controlar la incertesa... mitjançant exercicis i metodologies socio-afectives de demostrada eficàcia (dinàmiques de grup, *role playing*, tècniques de mediació en conflictes, etc.).

En la gestió dels conflictes culturals és cada vegada més necessari aprendre a distingir i matisar entre elements negociables i innegociables, tant del meu patrimoni com del de l'altre. És necessària una pedagogia de substitució de les estratègies negociadores del *jo guanyo/tu perds*, pel *jo guanyo/tu guanyes*.

Estic convençut que el millor vehicle i el millor ciment de les relacions interculturals és l'afectivitat. Considero bàsic, per tant, potenciar i facilitar una intersubjetivitat, una complicitat, que possibiliti: el descobriment i la posada a prova, sense por, de noves solucions a nous i vells problemes; nous estils de convivència; el disseny de nous símbols, nous mites i nous imaginaris col·lectius compartits; la construcció conjunta de nous escenaris socials, avui encara inexistents, on tots puguem sentir-nos còmodes i trobar el nostre sentit existencial. Tot plegat des de la base, torno a repetir, del treball per reduir tots els factors de discriminació dels nostres centres educatius, des del reconeixement de la igualtat en dignitat de tots, dignitat que fa que siguem molt més iguals que diferents.

Sant Gregori, primavera del 2004.